

УДК [94(=411.16)(477+470)"18/19"(092)]:323.13(=161.2)

Олексій ЧЕБОТАРЬОВ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИБІР ВІЛЬЯМА БЕРЕНШТАМА?*

Проаналізовано українофільську діяльність інтелектуала єврейського походження В. Беренштама та її оцінки сучасниками. Ці питання розглядаються в контексті місця російського єврейства в українському націєтворенні пізньоімперської доби.

Ключові слова: євреї, українофільський рух, російсько-єврейські інтелектуали, націєтворення.

У сучасній Україні існує помітна диспропорція між місцем євреїв в українській історії та зовсім невеликою кількістю літератури з цієї тематики. Історія українсько-єврейських інтелектуальних контактів імперської епохи найчастіше фігурує як дослідження реакції української спільноти на «єврейське питання» або реакції імперії (у найширшому розумінні) на українське та єврейське «питання». Безпосередні інтелектуальні контакти – співпраця російсько-єврейської та української інтелігенції, участь євреїв в українофільському русі тощо, тільки фрагментарно знаходять відображення в історіографії, а це значно спотворює картину минулого українсько-єврейських стосунків. Саме дослідження участі євреїв в українському культурному та політичному житті дає можливість ставити нові питання про характер українсько-єврейських відносин в умовах імперії.

Тут йтиметься про так званий «український вибір» відомого громадського діяча єврейського походження Вільяма Беренштама. Поняття «український вибір» є новим і ще не знайшло ґрунтовної операціоналізації. Серед інших воно зустрічається в роботі

---

* Робота написана в рамках третього конкурсу есе ім. родини Шомон-Кап з історії України серед студентів УКУ.

Й. Петровського-Штерна «The Anti-Imperial Choice – The Making of the Ukrainian Jew», яка була видана кілька років тому. Це дослідження побудоване на інтелектуальних біографіях, герої яких, перебуваючи між імперією, єврейським та українським виборами, роблять вибір на користь останнього¹. Перед подібним вибором стояла і та частина російського єврейства, яка співпрацювала або долучалась до українського руху.

Яскравим представником українського руху єврейського походження другої половини XIX ст. був Вільям Беренштам. Сучасники не сприймали його інакше як українофіла, при цьому акцентуючи у своїх відгуках про Беренштама на його єврейському походженні.

Питання про вибір Беренштама на користь українського руху не тільки проливає світло на загальну ситуацію в суспільно-політичному житті українських губерній, але і зачіпає питання про роль російського єврейства в українському націотворенні. Пошук обставин, які штовхнули Беренштама до українського табору, є значною частиною проблеми. У той же час, більш важливою для нас її складовою є реакція оточення на діяльність Беренштама. Так, в оцінках сучасників ми бачимо спроби роздумів про дивне для XIX ст. суміщення в Беренштама єврейських коренів і елементів української ідентичності та, що ще важливіше, прихильності до «української ідеї».

Критики цього тексту цілком справедливо зможуть поставити під сумнів таке явище, як «український вибір» і взагалі існування в другій половині XIX ст. українських інтелектуалів єврейського походження. Аргументом може стати складність пояснення сенсу такої акультурації для євреїв, особливо якщо врахувати, що довкола процвітали російська, польська, німецька культури, порівняно з якими українська була політично слабкою. Дійсно, говорячи про «український вибір» євреїв в імперську епоху ми не можемо говорити ні про тенденції, ні про великі кількості таких «виборів». Звичайно ж, безглуздим виглядає порівняння в цьому контексті українців з тими народами, які мали домінуюче політичне становище в різних частинах Центрально-Східної Європи. Навпаки, можна констатувати, що випадок з

---

¹ Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice : The Making of the Ukrainian Jew / Y. Petrovsky-Shtern. – New Haven ; London : Yale University Press, 2009. – P. 384.

В. Беренштамом – виняток у суспільно-політичній сфері ХІХ ст. При цьому не варто забувати багато епізодів співпраці українофільської і російсько-єврейської фракцій та сюжетів, пов'язаних з безліччю «українських виборів» євреїв, які хронологічно належать до пізніших періодів імперської та радянської історії.

Українофільство та євреї

Український рух Російської імперії, ідейні основи якого були сформовані в 1840-х рр., на межі 1850–1860-х рр. сформувався в мережу громад. Ці об'єднання, учасники яких іменували себе українофілами, діяли в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та Санкт-Петербурзі. Наприкінці 1850-х – початку 1860-х рр. «єврейське питання» утверджується як постійна частина українофільської політичної думки Російської імперії². І надалі він є невід'ємною частиною української історичної думки, літератури, публіцистики та політичної риторики.

У 1860-х рр. в українському русі формується нове ідейне покоління, яке стояло на ліберальних позиціях. Саме «шістдесятники» з часом стали основою українофільства. Найвпливовішим і діяльним центром українського руху з межі 1860–1870-х рр. ставала Київська (Стара) громада. З Київською громадою пов'язані епізоди досить тісної співпраці між українською та єврейською фракціями. У Києві пореформеного періоду, при існуванні польського, єврейського та українського впливових таборів, склалася ситуація домінування російської еліти в суспільному і політичному житті³. Саме в цих умовах необхідною стала спільна діяльність українців і євреїв – для досягнення своїх цілей, наприклад, у видавничій справі⁴.

---

² Детальніше див.: Чеботарьов О. С. Становлення «єврейської теми» в українському русі російської імперії / О. С. Чеботарьов // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків : НТУ «ХПІ», 2012. – № 65 (971). – С. 114-124.

³ Meir N. M. Jews, Ukrainians, and Russians in Kiev: Intergroup Relations in Late Imperial Associational / Natan M. Meir // Slavic Review. – 2006. – Vol. 65. – № 3. – P. 475-501.

⁴ Козырев О. Сотрудничество украинских народолюбцев и еврейской интеллигенции в киевской прессе (1880-1886 г.) / О. Козырев // Материалы Седьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – Москва, 2000. – Ч. 1. – С. 87-90.

Загалом, говорячи про зв'язок російського єврейства й українського націотворення, дослідники класифікують її як «вороже братерство»⁵. Для таких визначень дійсно є підстави, оскільки в політичній риториці обох сторін був вироблений ряд позицій, за якими зближення не могло відбутися. Звичайно, це вплинуло на різні спроби співпраці та на стосунки між українським рухом і російським єврейством.

Вільям Беренштам

Що стосується власне В. Беренштама, його життя і діяльність відображені в основному в присвятах і спогадах сучасників⁶. Сучасні дослідники в своїх роботах засвідчують основні факти та напрямки громадської діяльності В. Беренштама⁷. Інформацію про нього також можна знайти в довідкових та енциклопедичних виданнях⁸.

---

⁵ Гофмайстер А. Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення / А. Гофмайстер // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – Київ : К.І.С., 2011. – С. 199-212.

⁶ Познанський Б. Воспоминания из недалекого пришлого / Б. Познанський // Киевская старина. – 1885. – №2. – С. 241-243; Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1955. – 504 с.; Кулишер Р. М. Итоги: надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет (1838-1888) / Р. М. Кулишер. – Киев : [б.и.], 1896. – Ч. 1. – 89 с.; Науменко В. П. Памяти В. Л. Беренштама / В. П. Науменко // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – Кн. 2. – С. 256-258; Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания / Под ред. А. А. Кизеветтера / Архив русской революции: В 22 тт. – Т. 21-22. – Москва : Терра, 1993. – 622 с.

⁷ Чмырь С. Г., В. Л. Беренштам / С. Г. Чмырь // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. – Запоріжжя, 1992. – С. 16-18; Іваницька С. «Український шістдесятник» Вільям Беренштам, дослідник місцевих старожитностей / С. Іваницька // Краєзнавство: науковий журнал. – 2012. – Ч. 1 (78). – С. 57-66; Тимчик Н. П. Беренштам В.Л. (До 100-річчя зі дня смерті) / Н. П. Тимчик // Вісник Київського національного університету. Історія. – 2005. – Вип. 80-81. – С. 117-119.

⁸ Беренштам В. // Енциклопедія українознавства. – Київ : Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 115-116; Марахов Г. І. Тарас Шевченко в колі його сучасників: словник персоналій / Г. І. Марахов. – Київ : Дніпро, 1976. – С. 18-19; Шалата М. Й. Беренштам В. Л. / М. Й. Шалата // Українська літературна енциклопедія: в 5-ти т. – Київ : УЛЕ, 1985. – С. 152; Чмырь С. Г. Беренштам В. Л. / С. Г. Чмырь // Отечественная история: Энциклопедия в 5-ти тт. – Москва : БРЭ, 1994. – Т. 1. – С. 204; Сидоренко Н. М. Беренштам Вільям Людвигович / Н. М. Сидоренко // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2003. – Т. 2. – С. 514.

Народився В. Беренштам в родині вихідця з Курляндії, єврея, що прийняв лютеранство, купця Людвіга Беренштама. У 1862 р. Вільям закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира в Києві⁹. Університетські роки, які припали на «епоху реформ» Олександра II, були вирішальним періодом у формуванні світогляду Беренштама. Серед київського студентства тоді чітко позначилися три «табори»: російський, польський та український. Необхідність вибору між ними, серед іншого, була обумовлена тим, що питання про національність було важливою складовою всіляких суперечок на політичну тематику, про що часто йдеться у тогочасних спогадах.¹⁰

Саме тоді Беренштам зробив перші кроки до українського руху. Під час навчання в університеті він брав участь в організації недільних шкіл для дорослих. Його підпис зустрічаємо під листом-подякою представників педагогічних рад київських недільних шкіл до Тараса Шевченка за подаровані 50 примірників «Кобзаря». Варто нагадати про те, що звернення до особистості й творчості Тараса Шевченка, починаючи з середини XIX ст., переважно було ознакою українофільської орієнтації.

Після закінчення навчання Беренштам служив вчителем історії у місті Кам'янець-Подільський – з 1865 р. по літо 1868 р. Після повернення до Києва, він влаштувався викладачем географії в Київській військовій гімназії. В. Беренштам брав активну участь у громадському житті міста. Як свідчив Володимир Науменко, один з видавців українофільського журналу «Київська старина», «скрізь, де тільки видно було в Києві проблиск живої справи і живої думки, Вільям Людвігович опинявся одним з найбільш активних працівників»¹¹.

У 1868–1879 рр. В. Беренштам ґрунтовно увійшов у суспільне життя Києва. Його діяльність була перш за все пов'язана з культурними ініціативами Старої громади¹². На думку Євгена Чикаленка, українського громадсько-політичного діяча кінця XIX – початку XX ст., одним з мотивів тяжіння до Старої громади неукраїнців,

⁹ Іваницька С. «Український шістдесятник»... – С. 58-59.

¹⁰ Познанський Б. Воспоминания из недалекого пришлого... – С. 241.

¹¹ В. Л. Беренштам [Некролог] // Киевская старина. – 1904. – Кн. 12. – С. 689.

¹² Іваницька С. «Український шістдесятник»... – С. 58-59.

була її репутація як гуртка «прогресивних українців <...> одного кола інтелігентних ідейних людей»¹³. З 1870 р. Беренштам перейняв у М. Драгоманова завідування фінансовими справами Старої громади. Він також був серед засновників Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного товариства, працював у газеті «Київський телеграф». Беренштам був членом «комітету 12-ти» Старої громади, який планував місію М. Драгоманова до Європи. Також він вів з Драгомановим довге та активне листування¹⁴.

Саме на київській квартирі В. Беренштама в 1878 р. відбулися переговори земців (І. Петрункевича, А. Ліндфорса), революціонерів-народників (В. Дебогорія-Мокрієвича, В. Осинського, М. Ковалевської та ін.) та представників Київської (Старої) громади (В. Антоновича та П. Житецького) з координації дій у «боротьбі за конституцію». Як свідчив І. Петрункевич, «<...> організацію зборів взяв на себе Беренштам, відомий київський українофіл. Надаючи для зборів свою квартиру на Бібіковському бульварі, він буквально ризикував головою <...>»¹⁵. На початку 1879 р. В. Беренштам брав активну участь у виборчій кампанії до Київської міської думи; увійшов у коло прогресивно налаштованих думських гласних; виступав на офіційних і неофіційних зібраннях, агітуючи за демократичні зміни в структурі міського самоврядування.

Виступи В. Беренштама викликали невдоволення влади, яка дійшла висновку про небажаність його подальшого перебування в межах українських губерній. Тому з осені 1880 р. він уже працював педагогом у Санкт-Петербурзі. Беренштам встановив і підтримував дружні стосунки з представниками народницького руху. Звичайно ж, він увійшов до гуртка петербурзьких українофілів, центральною постаттю якого був історик Микола Костомаров. У 1897–1898 рр. Беренштам брав участь у панahiдах за Т. Шевченка та обiдах, присвячених пам'яті поета. Був співзасновником «Благодiйного товариства для видання загально-

¹³ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – С. 299-302.

¹⁴ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава : Український науковий інститут, 1938. – Т. 1 : Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895 рр.). – С. 43-93.

¹⁵ Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля... – С. 101-102.

корисних і дешевих книг» і «Товариства ім. Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Півдня Росії, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга». Володів колекцією рукописів Шевченка («Щоденник» та інші твори). Завдяки його зв'язкам вдалося отримати дозвіл цензури на видання найбільш повного на той час в межах Російської імперії «Кобзаря» (1883-1884 рр.), яке стало стандартом для подальших легальних перевидань.

Беренштам у сприйнятті сучасників

Російсько-єврейська інтелігенція, тісно інтегрована в суспільно-політичне життя імперії і Києва, в своїх оцінках не робила акцент на українофільську діяльність Беренштама, а часто і зовсім не згадувала про неї. Так, Л. Купернік писав, що формування особистості В. Беренштама відбувалося під впливом комплексу факторів: «Три культури позначилися на цьому великому і глибокому розумі, три темпераменти дивним чином злилися в його дуже витриманому, рішучому, але в той же час дуже м'якому характері. За походженням єврей, за первісним вихованням німець, по утворенню та розвитку росіянин, Беренштам поєднував у своєму характері, житті і діяльності переконаність семіта, громадськість і порядність германця і широкий, вільний порив слов'янина»¹⁶. При цьому Р. Кулишер у спогадах говорив про Беренштама, що він «плутається з українськими сепаратистами»¹⁷.

Нам не вдалося знайти оцінок українофільської діяльності Беренштама російськими громадськими діячами. Спогади про його походження в цьому середовищі також є рідкістю. Але все ж у епістолярії Миколи Костомарова йдеться про те, що великоросійські діячі Петербурга дивуються «<...> єврею, який відносить себе до малоросів» і «<...> дозволяє собі дискусії про те, що єврей може надавати перевагу малоросійській культурі перед російською».¹⁸

¹⁶ В. Л. Беренштам [Некролог]. – С. 694.

¹⁷ Кулишер Р. Итоги. Надежды и ожидания передовой части русских евреев за последние 50 лет (1838–1888 г.) / Р. Кулишер // Восход. – 1891. – Февраль. – С. 30.

¹⁸ Барвінський О. Погляди М. Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури / О. Барвінський // ЗНТШ. – 1918. – Т. 126-127. – С. 95-102.

Відгуки представників українського руху в більшості випадків мають позитивні і часто навіть хвалебні трактування особистості Беренштама. В. Науменко стверджував, що «<...> ні за походженням, ні за родовими традиціями не маючи в собі задатків національної української стихії, він, виключно керуючись поданням про призначення людей, які вирости і виховані в Україні, прилучився до української партії і до того зріднився з її ідеями, що все своє подальше життя, куди б не закинула його доля, залишався найщирішим і переконаним українським націоналістом»¹⁹. Є. Чикаленко, зустрічаючись з Беренштамом в середовищі Старої громади на початку 1900-х рр., свідчив, що «<...> він був одним з найбільш акуратних членів громади, ніколи не пропускав засідань і не відмовлявся від роботи», був «за походженням єврей, проте щирий і гарячий український патріот, набагато активніший, ніж багато інших членів громади, вроджених українців»²⁰. Можливо, можна сказати, що В. Беренштам був для українських патріотів прикладом євреїв, яких вони хотіли би бачити в політичному житті українських губерній, так як критика єврейства за російський, а не український патріотизм і за відстороненість від долі України була одним з основних мотивів в українофільській політичній риторичі²¹.

* * *

Наше дослідження побудоване на нетиповому прикладі «українського вибору». В. Беренштам став представником покоління українофілів – «шістдесятників», його громадська діяльність мала чітку українофільську орієнтацію. У суспільстві, де існувало українське, великоросійське і польське українофільство, його єврейський різновид виглядав чимось екзотичним. Крім того, сам Беренштам вважав себе українським (або малоросійським) українофілом, що також було винятком із загалу, адже євреї все ж були схильні до інтеграції в російську культуру.

¹⁹ Науменко В. П. Памяти В. Л. Берештама / В. П. Науменко // Киевская старина. – 1906. – Т. 92. – Кн. 2. – С. 257.

²⁰ Чикаленко Є. Спогади. – С. 300-301.

²¹ Лисяк-Рудницький І. П. Проблема українсько-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX століття / І. П. Лисяк-Рудницький // Історичні есе в 2 т. – Київ : Основи, 1994. – Т. 1. – С. 389-403.

Як бачимо, у спогадах сучасники Беренштама або ігнорують його прихильність до української ідеї, як це робить російсько-єврейська інтелігенція, або вважають цю прихильність чимось дивним – саме таку позицію бачимо в спогадах та оцінках російських громадських діячів. Українська фракція, говорячи про Беренштама як про активного українофіла, завжди підкреслює його походження, сприймаючи «вибір» Беренштама, як малу перемогу українського руху над російським політичним табором і як приклад, який повинні наслідувати «несвідомі малороси» і російські патріоти єврейського походження.

Oleksiy CHEBOTARYOV. Wiliam Berenshtam's Ukrainian Choice?

The research is focused on the "Ukrainian choice" of the intellectual Wiliam Berenshtam who was of Jewish origin. The Ukrainophile activity of W. Berenshtam and its assessment by contemporaries is analyzed. These questions are considered in the context of role of Russian Jewry in the Ukrainian nation building in the Late Imperial Period.

Key words: Jews, Ukrainophile movement, Russian Jewry intellectuals, Nation-Building.

Стаття надійшла до редакції 1 квітня 2015 р.